

Мартинюк Р. Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного Договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України // Національний університет “Острозька академія”. Наукові записки. (Серія “Історичні науки”). – 2006. – Випуск 6. – С. 319-332.

Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного Договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України

History of development of the newest constitutional process and division of functions of power in Ukraine in a period from October, 26, 1993 to the conclusion of Constitutional Treaty of 1995 year between President and Supreme Soviet of Ukraine are explored in this article. Pre-conditions and circumstances of making the text of the Basic Law of Ukraine are analyzed.

Історія конституційного процесу в незалежній Україні, зокрема його початкового етапу, точкою відліку якого є прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, склала предмет дослідження для робіт багатьох вітчизняних науковців, в яких розглядались відповідні аспекти цього процесу. Серед дослідників історії українського конституціоналізму першої половини 90-х рр. слід згадати насамперед імена Л. Юзькова [19], П. Головатого [2, 3], В. Шаповала [18], Ю. Тодики [16], А. Зайця [7], В. Журавського [6].

Завданнями даної статті є проаналізувати перебіг подій навколо процесу теоретичного опрацювання й вироблення моделі організації влади в суверенній Україні на засадах її поділу, дати правову оцінку первинним актам конституційного значення, прийняттям яких втілювався принцип поділу влади в національну державно-правову практику, прослідкувати взаємозв'язок і взаємообумовленість двох ключових завдань початкового етапу національного державотворення – прийняття Конституції суверенної України та запровадження поділу влади.

У період, що передував укладенню Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. були прийняті нормативні акти, які в подальшому зіграли вирішальну роль у становленні національної державності на принципах західноєвропейської конституційної теорії і практики і які, по суті, визначили весь наступний напрямок її політичного розвитку. Вищезгадані акти важко переоцінити: в них закладались якісно нові підвалини організації публічної влади, її взаємовідносин із суспільством у цілому та окремим індивідом. Більшість положень цих актів виконували роль своєрідного політико-правового запобіжника від державного регресу. Вони визначили головні напрями державного розвитку, спрямовуючи у такий спосіб конституційний процес.

Однак після 26 жовтня 1993 р. конституційний процес в Україні був припинений. Нова Конституція України не була прийнята Верховною Радою України дванадцятого скликання через ряд причин, головна з яких полягала в

суперечливому характері новітнього українського конституціоналізму, що визначався насамперед проблемою організації механізму державної влади на рівні Основного Закону на засадах її розподілу у відповідності із традиційними принципами, виробленими теорією і практикою зарубіжного конституціоналізму. У цей період особливо відчутним стало протиборство двох головних тенденцій державно-правового розвитку: тенденції поміркованої лібералізації авторитаризму [12, 5], уособленої лівими силами, та демократичної тенденції. Саме започаткування процесу укладення нового Основного Закону України як невід'ємної складової “третьої” та “четвертої хвиль” конституційної нормотворчості країн європейської демократії поставило перед нею складне й водночас недвозначно чітке завдання стратегічного вибору щодо принципів організації державної влади: йти шляхом творення української моделі демократичної системи суспільства й держави, притаманної розвиненим країнам Заходу та посткомуністичним країнам Центральної Європи, чи шляхом модернізації авторитарного режиму, успадкованого від радянської державності [4, 31]. Остання тенденція спостерігалась в Радянському Союзі з часів політики “перебудови” та “гласності”, проголошеної і здійснюваної М. Горбачовим. Первинні акти новітнього українського конституціоналізму, зокрема Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Закон про правонаступництво суттєво відрізнялися від основних законів “четвертої хвилі” конституційної нормотворчості своєю зорієнтованістю насамперед на реформування авторитарного політичного режиму шляхом його обмеженої лібералізації, що було закономірним наслідком несформованої політичної системи і збереженням серед значної частини українського суспільства зумовлених комуністичною ідеологією усталених стереотипів політичного мислення і зокрема стереотипного й упередженого сприйняття самої конституційної нормотворчості [18, 49]. Ці акти за умови збереження чинності Конституції Української РСР 1978 року після проголошення незалежності України не могли скласти конституційну основу демократичного державного режиму [3, 524]. А відтак без політичного прилучення до загальноєвропейської цивілізації примарними залишались і здобуті Україною суверенітет та незалежність [10, 270]. Намагання антидемократичних сил зупинити процес розроблення і прийняття Основного Закону пояснювалось насамперед прагненням, хоч і номінально, зберегти Конституцію Української РСР в розрахунку на можливий політичний реванш у недалекому майбутньому. Крім того, оскільки основна протидія цих сил була спрямована проти організації державної влади на засадах її поділу, Конституція Української РСР 1978 р., що за своєю суттю і змістом обмежувала застосування принципу поділу влади, в таких умовах виконувала роль правового підґрунтя деструктивної ролі лівої більшості, представленої у Верховній Раді дванадцятого скликання.

Протистояння політичних сил, що уособлювали відповідні тенденції, неспроможність Верховної Ради розв'язати суперечності, пов'язані з розподілом повноважень між Парламентом і Президентом України [15, 8], фактично призвели до зупинення конституційного процесу в Україні. Зазначені політичні розбіжності в поглядах на питання організації вищої державної влади, криза влади, що наростала протягом 1992-1993 рр. зумовили дострокові вибори

Парламенту і Президента України (відповідно у березні і червні 1994 р.). Відтак питання розроблення проекту нової Конституції України обминалось увагою з огляду на складність його проходження в Парламенті ще з жовтня 1993 р. впритул до початку роботи Верховної Ради нового скликання. Натомість у той час набуває симпатиків ідея прийняття “малої конституції”, як конституційного акта, який, подібно до Малої Конституції Польщі від 17 жовтня 1992 р. регулював би лише основи організації державної влади.

Прийняття зазначеного акту мало велике значення для підготовки нової конституції держави, визначення найбільш ефективної моделі організації державної влади. Тимчасовий конституційний акт дозволяв пришвидшити досягнення політичного компромісу між різними соціально-політичними силами і групами у процесі його прийняття. Наступна практика державного функціонування підтверджувала чи заперечувала життєздатність, оптимальність закладених у конституційному договорі рішень, їхню відповідність демократичним принципам організації державної влади [1, 396].

Відновлення конституційного процесу розпочалось із завершенням дострокових парламентських і президентських виборів. Формування складу нової Конституційної Комісії та його затвердження 10 листопада 1994 р. Верховною Радою України [13, 367; 14, 403] знаменувало початок нового етапу конституційного процесу. Загроза конституційної невизначеності й політичного хаосу, зумовлених внутрішньо неузгодженим характером Конституції Української РСР 1978 р., яка на той час зазнала численних змін та доповнень, що стосувались принципів положень про організацію державної влади [9, 83, 93], додатково актуалізувала питання про встановлення тимчасового конституційного правопорядку.

Унеможливлення радикальних демократичних реформ, покладених в основу стратегії Президента через протидію Верховної Ради в затвердженні відповідних законопроектів, що спричинило глибоку політичну кризу в державі, змусило конфліктуючі сторони вдатися до укладення (у формі взаємопоступок і компромісів) варіанту малої конституції – Конституційного Договору.

Виходячи з того, що здійснення демократичних політичних реформ в Україні було неможливе без організації державної влади на засадах розподілу її функцій, Президент – з мотивів необхідності реформування існуючого механізму влади – вніс 2 грудня 1994 року до Верховної Ради України законопроект під назвою “Конституційний закон України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. Даний проект закону про організацію влади в Україні визначав статус і повноваження органів законодавчої, виконавчої і судової влади, правові механізми взаємодії Президента, Кабінету Міністрів і Верховної Ради України, територіальну організацію влади в Україні.

Проте в умовах, коли чинна Конституція 1978 р. не тільки не відповідала нагальним потребам реформування механізму державної влади, але й унеможлилювала здійснення законотворчої роботи з метою створення відповідної правової основи для забезпечення демократичного політичного реформування державної влади, а ухвалення нової Конституції затримувалося через ряд зазначених об’єктивних та суб’єктивних чинників, потреба звернення до певного варіанту “малої конституції”, яка б регулювала принаймні владні

відносини, визначила б механізм взаємодії Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради, а також територіальну організацію влади, ставала безальтернативною [2, 40].

28 грудня 1994 року Президент України звернувся до Верховної Ради з пропозицією продовжити пошук прийнятних для обох сторін рішень. Узгодити позиції між Президентом і Верховною Радою пропонувалося Узгоджувальній комісії, утвореній відповідно Президентом і Верховною Радою на паритетних засадах. Одночасно внесений Президентом України 2 грудня 1994 року проект Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні було схвалено в першому читанні. Однак запропонований Президентом України конституційний закон заздалегідь був приречений на отримання статусу “непрохідного” у Верховній Раді, оскільки його ухвалення, згідно ст. 171 Конституції УРСР 1978 р., вимагало кваліфікованої більшості голосів. Тому наступні дії щодо внесення змін безпосередньо до Конституції, вчинені шляхом ініціювання, розгляду й голосування в Парламенті проекту Закону України “Про застосування Закону України “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні” та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв’язку з його прийняттям”, мали негативні наслідки. Відповідний законопроект не було підтримано необхідною більшістю голосів депутатів (кваліфікованою більшістю у дві третини).

“Непрохідний” законопроект Президента, що одержав підтримку лише простої більшості голосів народних депутатів і тим самим не дозволив на його основі внести необхідні зміни до чинної Конституції 1978 р., тільки посилив політичне протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Виникла ситуація, коли одним рішенням Верховна Рада зафіксувала наявність волі вищого органу законодавчої влади до зміни конституційного ладу України, а іншим – продемонструвала формальну відсутність змоги здійснити таку зміну.

Зазначений конституційний закон не міг бути введений у дію без відповідних конституційних змін, оскільки вступив би в суперечність із Конституцією. За таких умов його співіснування з Конституцією 1978 р. в якості як звичайного, так і конституційного закону створило б загрозу руйнування правової системи України. В Україні діяла розгалужена система права, і лише Конституція була спроможною ієрархічно впорядкувати всю систему нормативних актів і всі форми здійснення влади. Відтак Закон про владу (навіть конституційний) не міг бути вичерпним навіть у питаннях організації цієї влади.

Прийняття конституційного закону про владу в умовах часткової дії Конституції 1978 р., яку не можна було відмінити цілком без загрози створення правового вакууму щодо багатьох питань конституційного значення, спровокувало б конкуренцію між двома актами найвищої юридичної сили. Формально Конституція 1978 р. залишалася б Основним Законом, у відповідності з існуючими в континентальній теорії права та конституційному праві уявленнями про ієрархію законів та інших актів державних органів, реально підпорядковуючись конституційному закону. Така “ієрархія” правових актів мала б безпрецедентний характер і як деструктивна сила зруйнувала б усю правову систему України, зумовила б глибоку кризу у правозастосовчій сфері,

посилила б правовий нігілізм. Однак навіть схвалення простою більшістю голосів народних депутатів Закону “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні” спричинило виникнення неузгодженостей між положеннями Конституції 1978 р. та положеннями цього Закону. Такі неузгодженості були важкопрогнозованими за наслідками. У системі правових актів та правових норм, що визначали і складала конституційні основи організації державної влади в Україні, виник дуалізм, який вів до загострення політичної конфронтації. У таких умовах здійснювався пошук виходу з глибокої політичної та конституційної кризи.

Як один з варіантів виходу з кризи ще на першому засіданні нової Конституційної комісії (28 листопада 1994 р.) була висунута ідея укладення Конституційного Договору між трьома (законодавчою, виконавчою й судовою) чи принаймні між двома (законодавчою й виконавчою) гілками влади. З метою розвитку цієї ідеї Українська Правнича Фундація 14 грудня 1994 року організувала і провела “круглий стіл”, де ідея Конституційного Договору в цілому була схвалена.

Слід визнати, що укладення Конституційного Договору було політичним компромісом. Конституційний Договір був тимчасовим рішенням, яке базувалося на політичній угоді і вступало в суперечність з конституційною ієрархією джерел права, передбаченою Конституцією 1978 р. Водночас таке розв’язання відповідало принципу законності, оскільки воно зобов’язувало вищі органи влади дотримуватися визначеного та стабільного статусу, схваленого Парламентом, а не діяти в межах неофіційних політичних домовленостей, які перебували під загрозою постійних змін. Таким чином, у новітньому українському конституційному процесі відбувся перехідний перелом, який мав тривати до того часу, поки повна законність правопорядку не була б відновлена на основі прийнятої нової Конституції.

Легальність закону чи будь-якого іншого акта означає його ієрархічну відповідність конституції (несуперечливість), прийняття відповідно до визначеної конституцією й законами компетенції законодавчого органу, а також дотримання законотворчих процедур, інших юридично значущих для прийняття закону вимог. Такі вимоги легальності є обов’язковими для будь-якого акта чи рішення державних органів. З цієї точки зору легальність Конституційного Договору є частковою. З формально-правової точки зору, Верховна Рада могла змінити Конституцію, а саме ст. 170, щодо верховенства Конституції, визнавши, що її положення діють лише в частині, що не суперечить Конституційному Договору. Проте прийняття такого рішення потребувало конституційної більшості голосів у Верховній Раді. У Договорі було зазначено, що “на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні” (Розділ 1) [8, 133], а також що “До прийняття нової Конституції України положення чинної Конституції діють лише в частині, що узгоджується з цим Конституційним Договором” (ч. 2 ст. 61 (Заключні положення) [8, 133]. Тим самим підписання Договору, по суті, мало виконати роль порядку внесення змін до Конституції, альтернативного передбаченому в ній. Звідси виникають

сумніви щодо легітимності вказаних засад, запроваджених Договором. Необхідно прийняти до уваги й ту обставину, що вітчизняна правова теорія (як і правова теорія усіх країн романо-германської правової сім'ї) виходить з принципу верховенства конституції: будь-який нормативно-правовий акт повинен прийматися відповідно до конституції, на її виконання і в розвиток конституційних положень, відтак він не може суперечити їй, а весь масив законодавства зорієнтований на основний закон, як на єдиний акт найвищої юридичної сили. Згідно романо-германської правової доктрини і практики, особливий авторитет основного закону виражається у встановленні контролю над конституційністю (відповідністю основному закону) інших законів [5, 79].

При прийнятті Конституційного Договору спостерігались і інші порушення. Так, конституційно закріплений статус Верховної Ради як єдиного законодавчого органу, що єдиний із вищих органів державної влади володів правом здійснення установчої влади, при укладенні Конституційного Договору був понижений до рівня одного із суб'єктів створення Договору. Як наслідок, конституційна законотворчість дуалістично трансформувалась у сферу двох влад. Питання щодо правомочності Президента України як сторони Договору є спірним. Виконавча влада на рівних засадах із законодавчою, поза Конституцією, виступила суб'єктом прийняття документа, який за змістом і конституційним призначенням, не вступаючи в суперечність з основоположними принципами зарубіжного конституціоналізму, суперечив їм за характером його легітимності.

Проте абсолютизувати зазначені сумніви щодо легітимності Конституційного Договору було б певним спрощенням. Питання легітимності Договору не може вирішуватись однозначно, лише з формально-юридичних позицій і потребує зваженого підходу.

Необхідно врахувати загальний зміст повноважень Верховної Ради України, яка відповідно до Конституції 1978 р. була правомочною розглядати й вирішувати будь-яке питання, що не входило до компетенції органів виконавчої або судової влади, а також не було таким, що вирішувалось виключно всеукраїнським референдумом. Підписання Договору як спосіб запровадження засад організації та функціонування органів державної влади й органів місцевого самоврядування, визначених Законом України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" (зазначений Закон, будучи текстуально інкорпорованим до розділу 1 Договору, становив головний зміст останнього, а відповідне положення Преамбули Договору вказувало, що однією з його цілей є "унікнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного Закону) України і нормами Закону "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" та введення цього Закону в систему правових актів, що визначають конституційний лад України" [8, 133], об'єктивно мало бути віднесене саме до таких питань. Важливим було й те, що Верховна Рада України була фактично конституційована як орган установчої влади.

Стосовно аргументів на користь визнання правомочності Президента як сторони Договору, слід вказати на те, що за Конституцією 1978 р. Президент був визначений як "гарант додержання Конституції" (п. 1 ст. 114-115). Попри невизначеність наведеного формулювання, необхідно пам'ятати, що воно

сприяло прямій причетності Президента України до конституційного процесу. Проявом такої причетності було, зокрема, його співголозування (разом із Головою Верховної Ради) в Конституційній комісії, що функціонувала у період із листопада 1994 р. по червень 1996 р.

Хоча укладення Конституційного Договору визначалось мотивами політичного компромісу, необхідно відмітити ту обставину, що в умовах глибокої конституційної кризи Верховна Рада та Президент, як “суб’єкти конституційного права”, “отримали свої повноваження безпосередньо від народу”, про що зазначала Преамбула Договору. Тим самим наголошувалось на загальнонаціональному характері представницьких мандатів народних депутатів України і Президента України. Не забуваючи про відмінність конституційно визначених повноважень Президента і Верховної Ради, з позицій оцінки прямих виборів як способу формування відповідних органів, можна говорити про формальну рівнозначність Верховної Ради України та Президента України як політичних представників українського народу.

З іншого боку, підписання Договору було частиною самого конституційного процесу. Адже, по-перше, офіційна назва Договору акцентувала на тимчасовості його дії на період до прийняття нової Конституції. До того ж, по-друге, у розділі 3 Договору визнавалось за необхідне “створення належних умов для прискорення та успішного завершення конституційного процесу в Україні з тим, щоб прийняти нову Конституцію України у строк не пізніше одного року з дня підписання цього Конституційного Договору” [8, 133].

Легітимність Конституційного Договору, що підтверджується легітимним характером гілок влади, які його підписали, знаходить додаткове підкріплення і в безпосередніх політичних наслідках його укладення, насамперед у здійсненні організації та функціонуванні ключових ланок державного механізму в період до прийняття нової Конституції України.

Феноменальність Договору як нетипової форми конституційного регулювання відносин державного владарювання полягає насамперед в тому, що він, по суті, мав “надконституційну” природу. З підписанням Договору не втратила чинності Конституція 1978 р. зі змінами й доповненнями, але вона практично субординувалась йому. При цьому в Договорі прямо не зазначалось про його зверхність за юридичною силою відносно Конституції. Поясненням зазначеної природи Договору може слугувати лише те, що його сторонами були органи, які уособлювали реальну державно-політичну владу у країні – Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади і Президент України як глава виконавчої влади. Саме ці органи у відповідні часи були своєрідним епіцентром державного владарювання в Україні, його організаційно-функціональною основою. Саме їх діяльність була запорукою ефективного функціонування всього державного механізму в цілому. До того ж вони, в тій чи іншій мірі, були сполучені з реалізацією установчої влади. Але за будь-яких умов залишається дискусійним питання щодо “надконституційності” Договору, щодо правомочності Парламенту і Глави держави укладати цей і подібні акти.

Необхідно зазначити, що передісторії та історії світового конституціоналізму відомі різного роду договірні форми, покладені в основу

правового регулювання відносин державного владарювання. Ще за феодальних часів засоби такого регулювання мали характер своєрідних договорів. Договірні форми, з часом визначені як хартії, передували появі законів як форми права. Зарубіжною теорією права договірний характер визнається і за конституціями кінця XVIII– першої половини XIX ст., які були прийняті в тодішніх монархіях. Звичайно, як приклад “конституцій-договорів” наводять Конституцію Франції 1791 р. Вважають, що монарх визнавав (підписував) установчий акт, прийнятий органом народного представництва. Тим самим формально узгоджували два волевиявлення, що і становило правовий механізм укладання відповідного договору. За прийнятою на кінець XVIII ст. ідеологією, прийняття подібної конституції означало санкціонування суспільного договору, що вже фактично існував і відображав зміст загальної політичної свідомості.

Договірні форми як засіб правового регулювання державно-політичних відносин владарювання відомі й новітнім часам. Сучасна зарубіжна державотворча практика свідчить, що потреба в укладанні конституційних договорів виникла у країнах, які перебували на переломному чи перехідному етапі національного конституційного розвитку, радикально змінювали спосіб організації державної влади. Тривале зволікання з політичними і правовими реформами зумовило виникнення в Україні такого явища, як політичне протистояння влад. Таке протистояння потенційно могло набути не меншої гостроти, ніж це було в Росії, коли Президент використав збройні сили для припинення діяльності Парламенту. З такої точки зору використання супротивними українськими політичними силами Конституційного Договору з метою виходу із кризової ситуації ставало чи не єдиним конструктивним політичним рішенням, яке могло гарантувати легітимність і стабільність державної влади [17, 108]; одне з положень розділу VII (Заключні положення) Договору наголошувало: сторони усвідомлюють, що невиконання положень Конституційного Договору ставить під сумнів саму можливість існування суверенної демократичної України [8, 133].

Таким чином, укладення Конституційного Договору створювало можливість уникнути жорсткого протистояння між Президентом України й Верховною Радою України за російським зразком; протиставити конституційному хаосові, правовому нігілізмові окремих політичних сил обов’язковість Конституційного Договору для всіх гілок влади, надати йому вищої юридичної сили на засадах консенсусної волі, взаємної згоди та поступок; не скасовувати Конституцію 1978 р., зберегти її як атрибут української національної державності, попередити подальшу глибоку конституційну кризу, забезпечити неконфронтаційне продовження конституційного процесу, зокрема, продовжуючи роботу над новою Конституцією, підготувати необхідну політико-правову основу для її прийняття [2, 40]. Так, укладаючи Конституційний Договір, Президент і Верховна Рада визнали за необхідне й домовились створити належні умови для прискорення та успішного завершення конституційного процесу в Україні, з тим, щоб прийняти нову Конституцію України в термін не пізніше одного року з дня підписання Конституційного Договору, тобто не пізніше 8 червня 1996 року.

Важливою є та обставина, що Конституційний Договір став виявом доброї волі сторін, результатом взаємних поступок і компромісів. У радянський період державності одним із найважливіших методів проведення державної політики був метод директивного командування, метод безумовних приписів тощо. Конституційний Договір засвідчив про появу принципово нового підходу до методів здійснення політики. Це політика, в основу якої покладені не силові засоби, не авторитарний примус, а політичне порозуміння, як ознака правової державності [11, 72].

Не можна обминути увагою й той факт, що Конституційний Договір став інструментом запровадження головних набутків світової та насамперед європейської конституційної теорії і практики в українське національне конституційне будівництво, оскільки він відіграв роль своєрідної перепустки для України до Ради Європи. Україна стала практично першою й єдиною країною, яка здобула членство в Раді Європи, не маючи нової демократичної конституції. Проте водночас саме членство України в Раді Європи у рефлексорний спосіб спричинило запровадження багатьох елементів класичного конституціоналізму в українську модель демократичної політичної системи й державної влади зокрема, оскільки головним зобов'язанням України у зв'язку із членством у Раді Європи, затвердженим сесією Парламентської Асамблеї Ради Європи, було прийняття впродовж року з дня членства нової Конституції України [4, 32].

В статті досліджується історія розвитку новітнього конституційного процесу та поділу влади в Україні у період з 26 жовтня 1993 р. до укладення Конституційного Договору 1995 р. між Президентом і Верховною Радою України. Аналізуються передумови та обставини вироблення тексту чинного Основного Закону України

Джерела та література:

1. Андреева И. Политические институты и конституционное право Польши // Иностранное конституционное право. – М., 1997.
2. Головатий С. Конституційний Договір як складова новітнього конституційного процесу в Україні // Конституція незалежної України. В 3-х кн. – К., 1995. – Кн. 1.
3. Головатий С. Конституційний процес: Україна на переході до демократії // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1996.
4. Головатий С. Конституція України 1996 року як складова конституційної спадщини Європи // Конституція незалежної України. В 3-х кн. – К.: Право, 1997. – Кн. 2.
5. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М., 1999.
6. Журавський В. Політичний процес в Україні: аналіз, пошуки, рішення. – К.: Пошук, 1995.
7. Заєць А. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України. (1990-1994 рр.) // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4. – С. 54-70.

8. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 18. – 13 травня. – С. 133.
9. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Ст. 2, 93 // Конституція незалежної України. В 3-х кн. – К.: Право, 1995. – Кн. 1.
10. Левандовський В. Суперечності геополітичного визначення // Політологія посткомунізму. – К., 1995.
11. Медведчук В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996.
12. Молчанов М. Політична культура України // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 5-9.
13. Постанова Верховної Ради України “Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – С. 367.
14. Постанова Верховної Ради України “Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 4. – С. 403.
15. Скомороха В. Окремі питання поділу влади і юрисдикція Конституційного Суду України // Право України. – 1998. – № 5. – С. 8-17.
16. Тодыка Ю. Конституция Украины проблемы теории и практики. – Х., 2000.
17. Чиркин В. Власть, ненасилие и социальная справедливость // Советское государство и право. – 1991. – № 9. – С. 99-108.
18. Шаповал В. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні // Право України. – 1996. – № 9. – С. 49-62.
19. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України // Конституція незалежної України. В 3-х кн. – К., 1995. – Кн. 1.